

# Det förhistoriska kulturlandskapet

## Inventeringar av fornlämningar

Redan under 1600-talet bedrevs inventeringar avseende fornlämningar. År 1630 utnämnde Gustav II Adolf, Johannes Bureus till Sveriges förste riksantikvarie. Denne fick i uppdrag att inventera och förteckna *"allehanda gamble monumenter och saker...som fäderneslandet kan blifva illustrerat medh"*. Under åren 1667 – 1684 genomfördes *"Rannsakingar efter Antikviteter"*. År 1666 hade utfärdats ett *"Placat och påbudh om gamble monumenter och antiquiteter"*, en tidig föregångare till vår nuvarande kulturminneslag.

Arbetet med fornminnesinventeringar i modern tappning inleddes 1938, efter ett riksdagsbeslut. Den generella inventeringen rörde inledningsvis synliga fornlämningar. Dessa förtecknas i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt redovisas på den ekonomiska kartan. Fornlämningarna redovisas och har en löpande numrering sockenvis. Riksantikvarieämbetet genomförde fornminnesinventeringar i Jönköpings län under åren 1953 – 1954. År 1984 genomfördes en förnyad inventering av de fasta fornlämningarna i stora delar av Västbo och Östbo härader, i samband med Lantmäteriverkets revidering av den ekonomiska kartan för länet. Förutom att registrera de mer traditionella lämningarna som gravar, registrerade man nu boplatser, äldre järnframställningsplatser, agrarhistoriska lämningar (dock ej röjningsröseområden), anläggningar med anknytning till fångst, försvar och kommunikation. Bland de agrarhistoriska lämningarna räknas boplatser och husgrundsterrasser och ibland även odlingsrösen och stenmurar som fasta fornlämningar.

Andra agrarhistoriska lämningar som i förekommande fall kan vara skyddade i lag är alléer, brukningsvägar, ekbestånd, fägator, hamlade träd, odlingsrösen. Se KML 2 kap, men även MB 7 kap om biotopskydd och förordning till MB, bilaga 1 (generellt biotopskydd).

## Stenålder, ca 8000 – 1800 f Kr

Under jägarstenåldern, den äldre stenåldern eller mesolitikum, ca 8000 – 4000 f Kr, ägde den tidigaste invandringen rum. Fynden visar att invandringen följt Nissans ådal från den nuvarande Hallandskusten, kommit norrifrån via Vättern och österifrån via Emån. Speciellt rika på lämningar från stenåldern är Bredaryd, Rydaholm och Värnamo socknar. I Bolmenområdet, tangerande den sydvästligaste delen av dagens kommun, bör ha funnits gynnsamma boplatser, bebodda året runt. För förbindelser även via landvägen talar de många fynden av hållkistor. Hångers, Värnamo, Fryele, Nydala och Rydaholms socknar kan uppvisa ett flertal hållkistor. De flesta hållkistorna är placerade i större rösen och stensättningar, ett fåtal av dem i högar eller i markytan.

De hittills äldsta kända gravarna i länet härrör från mellanneolitikum, ca 2800 – 2300 f Kr och utgörs av båtyxgravar, hemmahörande i stridsyxekulturen. De har återfunnits i Helmershus och Mossle i Värnamo, i Kylahov i Hånger och i Ohs i Gällaryd. Sin benämning har gravarna fått efter det dominerande fyndmaterialet, formfulländade stridsyxor av bergart, i båtform.

Under bondestenåldern, den yngre stenåldern eller neolitikum, 4000 – 1800 f Kr, kompletteras jakt, fiske och samlande, med husdjurshållning och extensiv odling. Man sökte sig till trakter med lätta sandjordar, vilka lätt kunde brukas med hackor. Lätta sandjordar fanns bl a runt sjöarna Bolmen och Vidöstern. Markberedning skedde genom svedjning, dvs bränning av markvegetation. Redan efter några år blev dock dessa svedjemarker utsugna på sin växtnäring. Med fördel av ett gynnsamt klimat och med nya typer av redskap kunde nya odlings- och betesmarker erövrats. Under den senare delen av yngre stenåldern förekom omfattande skogsröjningar, möjligen beroende på att klimatet försämrades. Utökade betesmarker i samband med ökande boskapsskötsel gjorde att landskapet blev alltmer öppet.

## **Bronsålder, ca 1800 – 500 f Kr**

Värnamo kommun är rikast i länet på fasta fornlämningar, främst gravar, från bronsåldern. Bebyggelselägena för bronsålderns boplatser är däremot hittills tämligen okända.

Lämningar från denna period återfinns speciellt i Bredaryd, Kärda, Värnamo och Rydaholm socknar. Detta talar för en fortsatt invandring via ådalarna, från de välbärgade bronsåldersbygderna längs Hallandskusten. Med sälskinnskajaker som transportmedel möjliggjordes ett handelsutbyte runt Östersjön. Skinnprodukter var en betydande bytesvara, vilka bl a byttes mot brons och kunskap i bronsgjutning.

Till de mer synliga lämningarna från bronsåldern hör storhögar och rösen. Genom kulturimpulser från Halland överfördes seden att begrava betydelsefulla personer i monumentala storhögar. En rikedom på större högar återfinns i Bredaryd och Torskinge. Rydaholm kan uppvisa en rikedom av rösen, liksom landskapen runt Bolmen och Vidöstern. Dessa har tolkats som revirmarkeringar, dvs de kan ha markerat en begynnande uppdelning av mark. Under denna period började årdret komma till användning. Möjligen kan de större rösen därmed visa platsen för mer betydande bebyggelse. De flesta bevarade rösen har en mittgrop, eller andra typer av gropar.

Fram till 1500 – 1000 f Kr dominerade skelettbegravningar. Detta gravskick kom nu att ersättas av brandgravar, dvs den döde brändes före gravläggningen.

Till bronsåldern kan även ristningar räknas, vanligen förekommande som skålgropar, älvkvarnar, på stenblock. Dessa är särskilt koncentrerade till socknarna kring Vidöstern.

Från den yngre delen av bronsåldern är såväl fornlämningar som fynd fåtaliga. Det har tolkats som tecken på en möjlig stagnation i samband med ett försämrat klimat.

## **Äldre järnålder, ca 500 f Kr – 500 e Kr**

Från förromersk järnålder, 500 f Kr – Kr f finns få kända lämningar. Under denna period inträffade en påtaglig klimatförsämring. Boskapen måste stallas under vintermånaderna, vilket ställde krav på större utfodring och en utökad höslåtter. Bebyggelselägen byttes och man bosatte sig i större utsträckning i anslutning till fuktiga lövskogar.

Domarringen, en gravform som är karakteristisk för Jönköpings län vid sidan av resta stenar och kvadratiska stensättningar, hör hemma under perioden romersk järnålder, Kr f – 400 e Kr. Domarringen karaktäriseras som en oval eller rund krets av resta

eller liggande stenar, placerade med regelbundna avstånd till varandra. Domarringarna kan även ha använts som en plats för begravningar långt efter det att de ursprungligen anlagts. Exempel finns på att undersökta domarringar varit fyndtomma, s.k. kenotafer. Alternativa användningsområden har diskuterats. De har föreslagits vara mötesplatser för olika samhällsfunktioner eller ha ingått i ett astronomiskt sammanhang. Många av dessa fornlämningar har blivit utsatta för åverkan, då de resta stenarna har ansetts lämpliga för husbyggen eller skadats av skogsbruksmaskiner.

Inga boplatser är ännu kända från romersk järnålder. Klimatet försämrades åter i övergången mellan äldre och yngre järnålder, ca 400 e Kr.

### **Yngre järnålder, 500 – 1050 e Kr**

Rikedomen på fornlämningar i vissa områden under yngre järnålder har gjort att dessa har tolkats som regionala centra. Så är fallet med bl a Finnveden.

Gravfält med högar utgör den dominerande fornlämningstypen under yngre järnålder. Dessa anger att här funnits en fastare bebyggelsestruktur. Högarna anlades på den utvalda platsen för att vara väl synliga för de förbipasserande. De döda skulle hedras, men gårdens eller byns ägor skulle också markeras. Kärda uppvisar den största rikedom på högar i länet och höggravfälten utgör mycket påtagliga lämningar i landskapet. Sydväst om Vallerstads herrgård finns ett större fornlämningsområde med höggravfält (fornlämningar nr 93 och 95), nu beläget i en glest bevuxen tallskog. I området finns även en hålväg, dvs. en stig samt en gravhög med tydlig kantkedja i sten (fornlämning nr 94).



*Höggravfält sydväst om Vallerstad (fornlämning nr 93)*

Troligen övergick man vid denna tid från ett rörligt, extensivt jordbruk till ett mer intensivt brukande av åkermarken, i form av ensäde med gödselbruk. Ett intensivt jordbruk förutsatte god tillgång på gödsel. Boskapsskötseln fick därmed större betydelse, vilket i sin tur förutsatte en bebyggelselokalisering till platser där möjligheterna till bete och ängsslåtter var goda.

Sjöarnas och myrarnas låga pH-värden innebar utfällningar i form av sjö- och myrmalm. Bearbetning av järnet medförde effektivare redskap för bönderna. Med en förbättrad teknik kunde moränjordar brukas, i stället för som tidigare de lättbearbetade men magra sand- och grusjordarna.

En vanlig fornlämningstyp utgörs av de mindre gravfälten med högar eller ensamgravar. Förmodligen har dessa ett samband med en utspridd bebyggelse och ensamgårdar.

Skeppssättningarna är fåtaliga. På gravfältet Mosslelund i den sydvästra utkanten av Värnamo återfinns skeppssättningar (fornlämning nr 51) från vendel- och vikingatid (700 – 900-talen), tillsammans med andra gravtyper såsom domarringar, resta stenar och klumpstenar.

Omkring år 1000 e Kr introducerades det kristna gravskicket, vilket innebar att skelettbegravning i allt större utsträckning kom att ersätta det under nära 2000 år brukade brandgravsskicket.

Det finns en bebyggelsemässig kontinuitet från stenålder över till den yngre järnålderns höggravfält och fram till de stora skiftesreformernas tid under 1700- och 1800-talen. Det markutnyttjande som grundlades under sen järnålder bestod fram till dess. Ortnamn med ändelser som -stad, -inge, -by visar att en bebyggelse här har varit etablerad senast under vikingatid, på 800- och 900-talen. Ortnamn med ändelser som -bo(da), -hult, -ryd, -torp (arp) hör samman med en bebyggelseexpansion under 1000 – 1300-talen i mellanliggande områden. T.ex. den blivande Gällaryds socken koloniserades under denna tid, i ett gränsområde som tidigare varit ganska folktomt.

Fornlämningar kan även utgöras av agrarhistoriska lämningar, fornåkrar och röjningsröseområden. Dessa har bl a sin koncentration till socknarna norr om Bolmen, i Torskinge och Kärda, men även i Rydaholm. Åkersystem uppstår först i övergången mellan bronsålder och järnålder. En omstrukturering sker under järnåldern. Övergången mellan vikingatid och medeltid under periodens slut, ca 800 – 1050 e Kr, karaktäriseras av röjning av mark för nyodling och nya bebyggelselägen. Ett mildare klimat utgjorde härvid en viktig förutsättning. Områden med röjningsrösen har en vidare spridning, men inventeringsunderlaget är ännu bristfälligt.

Spår av ett äldre vägnät med hålvägar, stigar, vägbankar kan vara svåra att urskilja, då dessa ofta sammanfaller med senare tiders vägnät. Värnamo och Nydala socknar utgjorde knutpunkter för vägsystem från olika väderstreck. En del av de bevarade runstenarna har sin anknytning till de gamla vägsystemen och broarna.

## **Värdefulla fornlämningsmiljöer - fornvård**

En del fornlämningar eller fornlämningsmiljöer som anses vara av riksintresse, eller särskilt representativa för länet och dess kulturmiljöprofil, skyltas och vårdas som fornvårdsobjekt inom länsstyrelsens vårdplan. Exempel finns också på att t ex en intresserad hembygdsförening har tagit på sig detta ansvar, utanför vårdplanen. Länsstyrelsens bedömning av vilken typ av fornlämningar som ingår i länets kulturmiljöprofil avser fornlämningar från äldre järnålder och fossil åkermark, dvs spår efter ett äldre jordbrukslandskap. I Värnamo kommun utgör dock inte lämningar från äldre järnålder något karaktäristiskt inslag.

Informationen vid de fornlämningar som skyltas har ofta en standardutformning. Önskvärt vore att de i stället beskriver det aktuella områdets kulturmiljö, för att synliggöra platsen och ge besökaren bättre kunskap.

Som fornlämningar räknas även stenåldersboplatser, väghållningsstenar, milstenar, platser med tradition, torplämningar, kolbottnar och tjärdalar, men dessa omfattas mera sällan av en fornvårdsplan.

I Värnamo kommun finns 12 stycken riksintressen och ett trettiotal fornvårdsobjekt (1998).

***För att hitta dessa riksintressen och fornvårdsobjekt, sök på Vårt att värna och den socken där objektet finns i mediekatalogen. När du fått fram textdokumentet skriver du in det objekt du letar efter i sökrutan (t ex fornlämning nr 43). Då flyttas du automatiskt till rätt plats i texten.***

### **Riksintressen och fornvårdsobjekt i Värnamo kommun**

- *Bredaryd*: gravfält och grav från bronsålder och äldre och yngre järnålder (fornlämningar nr 30, 31), runsten vid Torp från vikingatid/medeltid (fornlämning nr 43).
- *Dannäs*: gravfält från äldre järnålder och väghållningssten (fornlämningar nr 5, 19, 93).
- *Forsheda*: runsten väster om Forsheda från vikingatid/medeltid (fornlämning nr 30), runsten från vikingatid/medeltid på kyrkogården (fornlämning nr 27).
- *Hånger*: gravfält från yngre järnålder vid Tallhyddan (fornlämningar nr 1, 10).
- *Kärda*: rösen och gravfält från bronsålder och yngre järnålder i Kärda (fornlämningar nr 54, 55, 64), gravfält från yngre järnålder i Nästa (fornlämningar nr 35 - 41, 75), gravfält från yngre järnålder i Vallerstad (fornlämningar nr 93 - 95), bruksmiljö från 1800-talet i Gamla Åminne (fornlämning nr 119).
- *Nydala*: kyrkan och klosterruinen i Nydala, 1100 - 1399 (fornlämning nr 17).

- *Rydaholm*: gravfält från yngre järnålder vid Rydaholms prästgård (fornlämning nr 160), gravfält från yngre järnålder, röse med hällkista vid Upplöv (fornlämning nr 102), runsten från vikingatid/medeltid i Horda (fornlämning nr 116), runsten från vikingatid/medeltid i Skaftarp (fornlämning nr 185), kulturlandskap från 1800-talet i Tryggarp.
- *Torskinge*: gravfält och hålväg från yngre järnåldern vid Kungsbacken (fornlämningar nr 23, 151), gravfält från yngre järnåldern vid Slättö (fornlämningar nr 13 - 16), gravfält och fossil åkermark från bronsålder/äldre järnålder i Torskinge (fornlämningar nr 19, 20, 123).
- *Tännö*: gravfält från yngre järnålder i Norrtorp (fornlämningar nr 22, 23, 24).
- *Voxtorp*: gravfält från yngre järnålder vid Bygget, Drömminge (fornlämningar nr 44, 48), runsten från vikingatid/medeltid vid Ed (fornlämning nr 18).
- *Värnamo*: gravfält från äldre järnålder/yngre järnålder i Mosslelund (fornlämningar nr 51, 52, 53), gravfält från yngre järnålder i Stomsjö (fornlämning nr 84), gravfält från yngre järnålder i Västhorja (fornlämningar nr 12, 16, 18), kulturlandskap och bebyggelse från 1800-talet på Moens gård.